

Књига 9

Бокељологија

Copyright © 2016. by МАГЕЛАН ПРЕС

Copyright © 2016. by Књижара Со

Уредник:

Никола Маловић

Рецензент:

Горан Максимовић

Фото-прилози:

Насловна страна „ЦРНА ГОРА И БОКА КОТОРСКА“ Вука Ст.
Караџића, у издању Српске књижевне задруге, Коло XXIV, бр.
161, Београд, 1922. (стр. 57)

На форзецу карта Црне Горе из исте књиге
На вињетама маслинова и храстова гранчица

Фотографија на насловној страни:

Исидор Станков

Дизајн:

ПРОНБИ - Подгорица

Симо Матавуљ

Вук Ст. Караџић

Бока Которска и Црна Гора

Књижара Со

МАГЕЛАН ПРЕС

Херцег Нови – Београд, 2016.

Садржај предњи:

Мотив – ријеч уредника Николе Маловића7

*

Бока и Бокељи – Симо Матавуљ

Матавуљева српска Бока – *предговор Горана Максимовића* 11

I ОПИС БОКЕ. – ЗНАТНИЈЕ ПОВЕСНИЧКЕ НАПОМЕНЕ И
СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ..... 23

II ЛЕТИМИЧНИ ПРЕГЛЕД БОКЕЉСКЕ ПОВЕСТИ. –
ОПШИРНИЈЕ ОКОТОРУ. – НАРОДНА ПРЕДАЊА. – ДОМАЋИ
ПИСЦИ. 29

III СТАРО ПЛЕМСТВО. – СТАЛЕЖИ У НАШЕ ВРЕМЕ. 35

IV ПОМОРЦИ. – ЦВЕТАЊЕ БРОДАРСТВА. – БОГАТСТВО У
БОЦИ. – ВАСПИТАЊЕ, ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ ПОМОРАЦА.
– ВОЈСКА. – ПРОПАСТ БРОДОВЉА..... 41

V ЗЕМЉА И ПОДНЕБЉЕ. – ОБЛИЧЈЕ И ЋУДЉУДИ. – НОШЊА
– ЈЕЗИК..... 49

Додатак: Хронологија живота и рада Сима Матавуља..... 53

*

Црна Гора и Бока Которска – Вук Ст. Караџић

Предговор преводиоочев – *Љуб. Стојановић* 61

Увод..... 65

А. Бока Которска 67

Б. Црна Гора..... 79

I. Земља	79
II. Људи.....	82
III. Преглед историје	84
IV. Начин правитељства	100
V. Живот са сусједима.....	117
VI. Начин живота	123
VII. Закон (вјера) и наука	126
VIII. Нарави и обичаји	130
Додатак: Хронологија живота и рада Вука Ст. Караџића.....	161

Мотив

Који је био мотив смртнику да се великанима којима не треба смртник нађе на страни око поновног објављивања њихових етнографско-путописних студија?

Бокељ сам од 1694. и човјек који вјерује да су академик Симо Матавуљ и Вук Ст. Караџић, почасни доктор 14 европских научних друштава и Академија – реалистично осликали ријечима Боку Которску и Црну Гору.

То сам хтио да подвучем књигом чије је ауторе по први пут унутар истих корица удружила свима нама важна, драга географија.

*

Језик ауторâ није мијењан. Правописне, техничке и графичке конвенције из 1893. и 1922. године такође су поштоване.

Никола Маловић, уредник

Симо Матавуљ

Бока и Бокељи

Матавуљева српска Бока

О српској Боки, „невјести Јадрана“, како јој је надахнуто пјевао Алекса Шантић у пјесми *Бока* 1906. године, писали су многи српски писци (довољно је поменути само Вука Караџића, Петра II Петровића Његоша, Љубомира Ненадовића, Стефана Митрова Љубишу, Вука Врчевића, Милана Јовановића Морског, Лазара Томановића, Марка Цара, владiku Николаја Велимировића, Милоша Црњанског, Иву Андрића, Стевана Раичковића, Николу Маловића и сл), а сам Симо Матавуљ (1852-1908) посветио је Боки Которској осам приповједака, између којих су поједине уистину антологијске (*Бодулица*, *Љубав није шала ни у Ребесињу*, *Ђуро Кокоји*, *Нови свијет у сџаром Розојеку*, *Др Паоло*, *Дојаћаји у Сеоцу*, *Први Божић на мору*, *Звоно*). Поред тога, Боки Которској је посвећена Матавуљева етнографско-путописна студија под насловом *Бока и Бокељи*, док у *Биљешкама једној ијисца* треће поглавље у цијелости описује пишчев боравак и живот у Херцег Новом и Боки Которској.

Путописно-етнографски текст *Бока и Бокељи* објављен је 1893. године у Новом Саду у библиотеци „Књиге за народ Матице српске“, као свезак број 38, а у пет његових поглавља Матавуљ се оглашава подједнако и као путописац, што му је превасходна и примарна намјера, али и као етнограф, историограф, као писац економско-привредне и поморске студије, те као врсни приповједач, што путопис као хибридни и синкретички жанр неминовно захтијева од свакога аутора. Мада је обједињавање наведених поступака препознатљиво већ у првом поглављу, у којем је изложен географски и статистички опис Бокељског залива, дат осврт на знатније градове и околину (Херцег Нови, Пераст, Рисан, Котор, Будва), на њихову историју, положај, као и на насељеност и број становника, очигледно је да су путописне слике управо у тим

приказима најразвијеније и преовлађујуће у односу на етнографске, историјске или привредно-поморске реминисценције.

Превасходна Матавуљева путописна намјера била је да буде путовођа „извањцима“,¹ зато је његово казивање сажето и прецизно, а записи подједнако поуздани и провјерени и кад се ослања на сопствена искуства, али и на грађу књижевне, етнографске или научне провенијенције. Међу путописним текстовима издваја: *Боку* Стефана Митрова Љубише и *Залив Которски* Лазара Томановића. Међу етнографским текстовима издваја Караџићеве и Врчевићеве записе. Међу текстовима научне провенијенције издвојене су историјске расправе „Бокељи у грчком устанку“ Лазара Томановића, „Повесничке успомене о Боци Которској“ Јосипа Јелчића, Баловићева „Повест Пераста“, „Херцег-Нови у славу његове петстогодишњице“ Томе К. Поповића, као и неименовани извори објављивани – како то аутор наглашава – у готово свим књигама *Српско-далматинског магазина*, а потом и у *Шематизму православне епархије Бококоторске*). При томе, Матавуљ не помиње и бројне туђинце који су писали о Боци Которској мада је сигуран да им је „тај крајичак наше отаџбине“ био боље познат него било који други. Изоставља их зато што су, најчешће „из политичког рачуна“, што је нарочито важило за Нијемце послје буна 1869. и 1881. године, Боку невјерно приказивали и представљали је у другоме свјетлу од онога стварнога.²

Матавуљ нас проводи кроз Боку онако како је најзгодније, „улазећи у њу како и море улази“. Пошто се осврнуо на географски облик залива који подсјећа на латинично слово С, а одмах затим и

1 Симо Матавуљ, „Бока и Бокељи“, *Драме, Путописи, Разни списи*, Сабрана дела VII, Просвета, Београд, 1954, стр. 138. Редактори: Др Видо Латковић и Ђуза Радовић. (Сви цитати путописа *Бока и Бокељи* урађени су према наведеном издању.

2 „Од пет одјељака Матавуљеве књиге занимљивија су и више изворна два посљедња (о бокељском поморству и народу). Док се у претходним главама умногоме ослањао на литературу (на Вука, Стјепана Митрова Љубишу, Тома Крстова Поповића и др), у четвртм и петом поглављу изнио је и своје личне вишегодишње утиске. Непосредна запажања током пријатно проведених седам година у Херцег Новом поткрепљује и лектиром“. Голуб Добрашиновић, „Објашњења“, у књизи: Симо Матавуљ, *Мемоарски и путописни списи*, сабрана дела Симе Матавуља, књига 5, Завод за уџбенике Београд и Српско културно друштво Просвјета Загреб, Београд-Загреб, 2008, стр. 526.

на његову површину (дужина од 29 километара, неједнака ширина „негде до 10 километара, а негде једва један“), те на етимолошко значење самог назива (од итал. „Бока“ – ушће, уста), у значењу *Которско Ушће*, аутор описује „први бокељски пристан“ на који се наиђе пошто лађа уплови кроз тјеснац, а потом и први велики град који угледамо у заливу: Херцег Нови. За Новљане Матавуљ наглашава да „су на гласу као честити људи и Срби“, а за само мјесто да је „лепо, здраво, готово све обрасло у питомом прорашћу“. Слава Новог опјевана је у бројним народним пјесмама (најпознатија је „Новкиња Ђевојка“), а путописац нас подсјећа и на Његошеве стихове из *Горског вијенца*, у којима Коло опјева знаменитости овога града. Матавуљ се укратко осврће и на историју града. Сазидао га је краљ босански Стефан Твртко (Котроманић) на седам година прије косовске погибије, а доградио га је и утврдио средином 15. вијека Херцег Шћепан Вукчић Косача, по којем је град и добио име Херцег Нови.

Права је штета што се аутор само закратко осврће на новску околину, на Суторину на сјеверној страни и на манастир Савину на југу, јер су то уистину најљепши дијелови бокељског простора. Бококоторски кланац Вериге привлачи нешто подробнију Матавуљеву пажњу, упоређује га, на примјер, с дунавским Казаном и објашњава поријекло његовог имена (по дебелим веригама којима су у стара времена с вечера копчане супротне обале да запрече улазак гусарских лађа према Рисну и Котору). Пошто изиђе из тјеснаца путник се сусреће са четири задивљујућа залива, која продиру „управ у корене високих брда“: рисански, морињски, ораховачки и которски.

За град Пераст, саграђен „при корену висока и гола брда“, Матавуљ наглашава да је несразмјерно слабо насељен и да има свега 400 душа на 250 домова, а за Пераштане да су у старо вријеме били на гласу јунаци, поморци и богаташи. Писац се не осврће на подробнију повијест о постанку града, али не заборавља да помене јуначку одбрану Пераштана од Турака 1654. године, која је задивила сав хришћански свијет. Пераштане карактерише и особена вјерска и национална свијест. Матавуљ истиче да су „вазда били ватрени католици, али и свесни Срби“, а потврђује то њиховим бугарштицама, уврштеним у збирку пјесама из старих записа Валтазара Богишића,

у којима величају старе српске владаре и јунаке: Душана, Лазара, Милоша, Ђурђа Смедеревца и слично. О томе колико су били вјешти и цијењени поморци, најбоље казује чињеница да им је Петар Велики повјерио „уређење руске морнарице“.

За Рисан Матавуљ наглашава да је „трговиште једног дијела Херцеговине“, да Ришњани понајвише тргују стоком и да су на гласу као бистри људи. Два Вука, најприје Караџић у *Ковчежићу*, а потом и „рисански син“ Врчевић у књизи *Три народне свечаности: Божић, Крсно име и Свадба*, прославили су својим дјелима „то чисто српско гнијездо, гдје се у највећој чистоти сачуваше: језик, ношња и обичаји, (...) те одиста, нема мањег српског мјеста којим се користила српска књига као Рисном“.

На путу од Рисна према Котору, међу клисурама „по којима ни козама нема приступишта“, издвајају се два села Ораховац и Доброта. Матавуља нарочито привлаче велике куће и зачудне питоме градине у „господском селу“ Доброти. Нанизане дуж морске обале, оне „чине чудну супротност са величанственом дивљином високих гвоздова“ над њима, због којих је уосталом славни италијански историчар Ђесаре Канту задивљено устврдио да бокељски залив „надмашује Босфор“.

Загледан у окомите и голе црногорске брегове, испод којих се „на малој равници коју запљускује море“ збио град Котор, Матавуљ се пита каква је то љута невоља нагнала старе да управо ту потраже заклониште? Можда баш захваљујући и тој природној заклоњености, Котор је израстао у највећи и најбогатији бокељски град, који је у Матавуљево доба имао око 300 кућа и близу 3000 становника. Између знатних старинских дворова, путникову пажњу у Котору одмах привлачи саборна црква Светог Трипуна, познатија као „црква Димитрија“ из народне пјесме „Милош у Латинима“, коју је овај знаменити јунак у опкладу буздованом праметнуо док је скупио харач од Латина. Матавуљ се у каснијим поглављима детаљније враћа на бурну повијест овога града, а засад се осврће само још на његову чудну климу: „У тој тјескоби љети тако припече сунце да се једва може дисати, а јесени и зими пролијевају се над њим облаци, којима је готово увијек обавијен врх високог Ловћена“. Поткрепљује то своје казивање и анегдотом о Енглезу који се намјерио у Котору баш кад четрдесет дана киша није престајала да пада. Кад је послје

двадесет година срео неког Которанина, намах га је упитао: „Богати, дажди ли још у вашем граду?“

На путу према Будви дуж морске обале, Матавуљ закратко помиње села: Прчањ, Горњи и Доњи Столив, Лепетане, Кртоле и Луштицу. Будву помиње само као градић на полуострву са 200 кућа и 1000 душа, а јужно од ње и славне Паштровиће, које је овјенчало „златно перо“ Стефана Митрова Љубише.

У другоме поглављу, путописац уступа мјесто историчару, који даје кратак преглед бокељске повијести и нарочито града Котора. При томе се подједнако осврће на народна предања и легендарни историзам, али и на писце и дјела који су му послужили као поуздани документарни извори. Матавуљ наглашава да се Бока први пут помиње у историји око 229. године п. н. е, у вријеме ратовања краљице Теуте. Према Орбинију први насељеници Боке били су „тројански бјегунци“, према другим изворима то су Сицилијанци, док историчар Тит Ливије смјешта Боку у варварску Илирију. Све до пада старе Илирије под Римљане око 168. године п. н. е, Рисан је био средиште Боке и давао је име цијеломе заливу „Рисански затон“ (Sinus Rhizonicus), да би у каснијим годинама примат припао Котору (Superbum Ascrivium). Данашњу которску тврђаву сазидао је Јустинијан 532. године н. е, а након сараценске најезде, којој су се успјешно одупрли јужни Срби, Котор се засвагда одрекао римског имена Ascrivium и прозвао се Котором, а Бока Рисанска постала је Боком Которском.

Матавуљ наглашава да су Срби дошли у Боку и Далмацију у вријеме цара Ираклија, а приликом подјеле јужне Србије на четири жупаније (Неретва, Захумлија, Дукља и Травунија), Бока је највећим дијелом припала Травунији. За вријеме византијске доминације, Котор и Бока, као и остали знатнији далматински градови, имају своју „самовласт и своје повластице“, да би изнова Котор припао Србима 1180. године када га је освојио Стефан Немања. Немањићи су господари Котора све до изумирања ове династије 1367. године, али му при томе нису „окрњили унутрашњу самовласт, те је он и свој новац ковао“. Закратко је господар Котора био и Вукашин Мрњавчевић, да би од 1378. године пао под Млечане, а затим и Угаре. Од године 1420. Которани уплашени од Турака добровољно ступају под „стегно крилатога лава“, те остају под млетачком влашћу све

до њене пропасти 1797. године. Након тога се смјењују Аустрија, Руси и Французи, а закратко Котор припада и Црногорцима 1814. године, да би га након њих запосјели Нијемци и Бечким миром 1815. године присајединили заједно са Дубровником својој царевини. Матавуљ се осврће и на двије Бокељске буне против „ћесароваца“ (услед покушаја бечког двора да им поништи „старе повластице“ из 1815. године и да их узима у војску), којима су „задивили свет својим јунаштвом“: прву 1869. године, о којој су биле још снажне успомене кад је писац дошао у Херцег Нови 1874. године, те другу 1881. године, у којој је и сам учествовао и због чега је морао побјећи у Црну Гору.

Матавуљева идеја да су Млечани по освајању Боке „живели соком нашег народа“, те да су као вампири испијали снагу овога поднебља, подударна је са ранијим лирским темама и идејама Лазе Костића. У пјесми *Јадрански Прометеј*, из 1870. године, Костић сагледава гњилу аустријску царевину као смежурану „двоглаву орлушину“, која покушава да обнови своју снагу тако што испија крв јадранских прометеја.

Матавуљ на крају кратке „повјеснице Боке“ не жели изводити закључке о томе колико су ове бурне мијене „утицале на душевне особине јужних Срба уопште, а Бокеља напосе“, али је у једноме сигуран: „У Боци су српске успомене јаче од свих осталих; српске особине, у главном и најлепшем, истичу се јако; јуначки понос, уздање у себе, побожност без лицемерства, гостољубље, љубав према старим обичајима, неговање свога језика и песме – све је то у цвету“. О горљивом бокељском српству осим бројних историјских записа, свједоче и „жива усмена предања“ о Лазару Хребелановићу, за којег се вјеровало да је поријеклом Грбљанин, о светом кнезу Штиљановићу, који је одиста био родом из Паштровића, о Светом Сави, о Стефану Дечанском, или о Душану Силном, чији су грб над градским вратима и у Матавуљево вријеме Которани с поносом показивали и издвајали између мноштва других.

Важно је овом приликом напоменути да су Матавуљеви ставови о наглашеном бокељском српству, пола вијека касније добили негативан одзив у текстовима пласираним из редова хрватских франковаца. Тако ће се у *Хрватској смотри* 1940. године извјесни В.

Трипунов окомити на Вуково и Матавуљево „посрбљавање“ Боке,³ а годину дана иза тога Ватрослав Мурвар ће у једној пропагандној књижици написаној у циљу обнављања идеје о независној држави Хрватској још оштрије, мада без било каквих стварних аргумената, негирати Матавуљево виђење „српства у Боки“.⁴

У трећем дијелу путописа *Бока и Бокељи*, Матавуљ се окреће опису народног и друштвеног живота са посебним освртом на старо бокељско племство и на оно шта је од тих сталежа преостало у савременом добу. Од три бокељска сталежа у средњем вијеку (*властела, пучани и кметићи*), остала је само успомена у савременом добу, а између бројних племићких породица многе су осиромашиле и економски пропале, или се биолошки потпуно угасиле. Матавуљ не заборавља да наведе племићко и сердарско поријекло појединих породица у Котору (Драго, Бућа, Биволићи, Луковићи, Срђићи, Берићи, Буалице), у Доброти (Ивановићи), у Перасту (Вицковићи, Баловићи), у Рисну (Ђеловићи), у Будви (Медини, Бубићи), међу Паштровићима (Зеновићи), или у Новоме (Војновићи, Стратимировићи, Горакуће, Буровићи), између којих су само ријетке очувале углед и славу до савремених дана, као Војновићи и Горакуће, на примјер.

У савременом добу Бокељи се дијеле на „печалбаре“ и на оне који „остају на дому“. Међу првима најпретежнији су морнари, а мање је оних који су трговци, тежаци и аргати, или копачи у америчким и аустријским рудницима. Разлог за бокељско печалбарење је у недостатку обрадиве земље, о чему рјечито свједочи Вук Караџић у „Ковчежићу“, али је Матавуљ увјерен како је то и посљедица невјештине, јер да ту малу, али плодну земљу, „Бокељи обрађују као Немци или северни Италијани“, било би уз дарове мора и медитеранског воћа свега довољно за богат живот.

Четврто поглавље књиге о Бокељима и Боки Которској, Матавуљ започиње као привредно-поморску студију о успону и пропасти бродарства, наставља је као етнограф којег преваходно интересују живот и обичаји помораца, да би на крају дошао до

3 V. Tripunov, „Boka Kotorska i srpski pisci“, *Hrvatska smotra*, god. 8, broj 4, Zagreb, 1940, str. 187-194.

4 V. Murvar, *Na izvorima neistina*, Mala knjižica Matice hrvatske u godinama obnove nezavisne države Hrvatske, kolo 6, sveska 34-35, Zagreb, 1941, 79 s.

изражаја и његов врсни приповједачки дар: упечатљив језик, изузетна моћ посматрања и уочавања особених детаља, цјеловити портрети (капетана, њихових жена „морнарица“ које су пловиле на бродовима, „малога“) и слично.

Поморство је било неисцрпни извор угледа, престижа, славе и богатства бокелскога, а „имати капетана у своме племену бејаше највећа дика“. У томе су нарочито предњачиле двије општине: Херцег Нови и Доброта, те стога „бејашу у већој части од осталих по свој Боци“. Из саме новске крајине „било је шездесет и пет братстава, у којима, одвајкада беше најмање по један капетан поморски“, док је у Доброти било онолико капетана колико и великих кућа. У Боки, међу простим народом, наглашава Матавуљ, „капетан‘ значи нешто више него ‘господин’, те није ретко чути да сељаци зову проту, лекара, адвоката итд. – ‘капетан-прото’, ‘капетан-докторе’ итд.“ Проистекло је то из чињенице да су морнари поред ратовања са „невјерном стихијом“, морали бити увијек са оружјем у руци, што због удјела у млетачким ратовима против Турака, а што и због борби с гусарима којих је Средоземље, поготово у морима око Грчке, било препуно. Морнари су зато и називани „војском“, а њихови капетани поред поморске вјештине, морали су бити и способни заповједници и јуначне војводе, што им је доносило поменути велики углед и поштовање.

Златно доба бокелског поморства представља излазак на велика мора с краја 18. и у првој половини 19. вијека, те пловидба око Африке до Индије, или преко Атлантика у Нови свијет, захваљујући чему су послје неколико година и капетани и морнари стицали велики иметак. Пропаст једрењака и развој парних бродова, чију су градњу контролисала велика финансијска друштва, потпуно су измијенили ту слику. У вријеме кад је Вук Караџић писао о Боки, имала је 250 „патентанијех“ бродова, четрдесет година касније, у Матавуљево доба, свега пет, а славна бокелска морнарица претежно је пловила на бродовима аустријскога „Лојда“.

Матавуљ с нарочитом пажњом приказује морнарско стасовање: школовање и напредовање од „малога“, преко „младића“, до морнара, крмана, боцмана, те најпослије до полагања „поткапетанског испита“, послје којег је било могуће добити „патенту“ и право да се носи цилиндар, те да се сачека ред или срећа да као самостални

капетани заповиједају бродовима. Матавуља посебно интересује начин и устројство морнарскога живота: на српским бродовима владао је „оштри запт“ и патријархални дух, капетан се „очински старао о здрављу и користи својих подложника“, а непослушни и изагнани морнар тешко је могао запловити на било којем другом бокељском броду. Матавуљ приказује брижност с којом су вршене вјерске дужности и његовани народни обичаји (увијек је горило кандило пред иконом заштитника помораца Светога оца Николе, уредно се вршила молитва, уредно постило), те са нарочитим приповједачким надахнућем „замишља призор“ прилагања бадњака на Божић: „Далеко од краја на коме живе људи, много даље од отаџбине, између бескрајнога неба и бескрајне пучине, на корабли, рукотвору људскоме, сламчици једној међу природним силама, гомилица људи скупљених око ватре, *по своје обичају*, славе успомену Спаситељева доласка на свет. (...) Ветар фијуче кроз конопе и катарке, вали јуришају на бокове, смрт зија око њих; али они, оснажени тврдом вером у Бога, поуздањем у вештину свога старешине и у своје прегаоштво, те ноћи више него икада духом живе у својој отаџбини и сневају о срећној будућности која их чека на дому...“ Умјетничку интерпретацију једног таквог примјера проналазимо и у каснијој Матавуљевој приповиједи „Први Божић на мору“.

Повратак бродова у домовину представљао је право славље, а устаљени ритуал поштовао се вијековима. Већ на ушћу према Оштром рту, брод је грувањем топова и истицањем заставе оглашавао свој долазак, „војска“ и капетани су се умивали и преоблачили, а наспрам Савинског манастира се застајало да калуђери освете лађу и причесте морнаре, послије чега би били богато обдарени а брод отпловио према Котору.

Матавуљ се осврће и на многе друге појединости морнарскога живота. Нарочито тегобан живот „малога“, објашњава, на примјер, двјема бокељским пословицама: „Треба јести морнарски крух (хљеб) најприје, а лако се закапетанити“ и „Ко се не навикне слушати, тај неће умјети ни заповиједати“. Чињеницу да су у стара времена неријетко и Бокељице пратиле свога мужа капетана „по големој пучини“, ако је он заповиједао властитим бродом, Матавуљ користи да нас упозна са „разноличним“ и живим њиховим успоменама.

Изгледала су, на примјер, нестварно њихова казивања о томе кад им се које дијете родило или умрло „на пучини“: „Лицем на Ђурђев дан родио ми се Нико на путу ка Сингапору... јадна моја Даница пијехнула (издахнула) је кад бијасмо три дана далеко од Њу-Јорка... Боже, моје големе невоље! Молим Јока да се вратимо, да предамо дијете земљи, и он ћаше, сиромах, али дунуо проклети вјетар контра, те не би куд ни камо, но морасмо своје рођено дијете сахранити у море. Аох, Боже, ослободи од тога и крвника!...“ Поред оних већ поменутих дужности, обавезе капетана биле су на лађи још многострукије. Био је и судија и духовник кад устреба, заводио је новорођено своје дијете, крштавао га или опојавао, да би по повратку у завичај, предавао те записе своме пароху. Матавуљ не заборавља да нам предочи како је било у Боки и оваквих крштеница: „Тај и тај, законити син..., рођен год..., мјесеца..., дана..., на Тихом Оцеану, на броду..., путујући од Валпараизо ка Мелбурни (Аустралија), на... земљописне ширине, би крштен од свога оца капетана..., а касније у Тријешћу светијем миром помазан од јеромонаха“, и слично.

У завршном, петом дијелу књиге *Бока и Бокељи*, Матавуљ резимира своја запажања о земљи, о клими и љепоти поднебља, о обличју и менталитету људи, о начину одијевања и неизмјерном богатству српског језика. Бока је брдовита, присојна, на мору, у њој се мијешају планински и медитерански ваздух, зато је здрава и погодна за живот, а њен најљепши и најздравији град је Херцег Нови. Матавуљ га с поуздањем препоручује имућним болесницима Србима, због благог поднебља, чистоће и изузетне хране.

За бокељски менталитет, Матавуљ углавном проналази само ријечи хвале. Бокељи су необично дуговјечни, умјерени, по изгледу су „стасити, црномањастии, питома лица и погледа“, а по памети „умни и врло речити“, добри су зналци језика. „Бокељ је дочекљив (гостољубив), јуначан, врло пажљив у саобраћају са извањцима, љуби Србина из ма кога краја, од туђинаца највише цени Русе, Енглезе и Французе, најмање Талијане и Немце. Мана му је што је кичељив, тј. прецењује себе, али не даје лако маха томе осећању. Штедљивост код њих хоће да пређе у лакомство, опрезност и неповерљивост“. Бокељице су лијепа струка, бујне косе, лица сјетнога израза, уредне су и чисте, а главне врлине су им: „побожност, верност према мужевима, нежност према породу, љубав према родбини, радиност

и штедљивост“, замјерају им „што се при удаји више поводе за разумом него за срцем“.

Матавуљ наглашава да се народ по Боки Которској одијева на различите начине. Брђани су сасвим налични Црногорцима, а њихове жене одијевају се као српске сељанке у Угарској. У варошима влада право шаренило: све више маха заузимала је ношња по француском кроју, али је још на цијени било и старо бокељско, тачније добротско, одијело: „плитке, отворене ципеле, црне чарапе до колена, свилене црне димије, око струка пас, на грудима пршњак од црне свиле са сребрним пуцима, кратак гуњ од истога ткива и на глави свилена црна капа налик на црногорску“. Ако свему томе додамо, код покојег старог капетана, и цилиндар на глави умјесто капице, онда је слика народног одијевања потпуна и поготово за извањце изненађујућа и смијешна.

Љепоту и богатство српског језика у Боки истакао је још Вук Караџић, те готово да нема странице у другој књизи његовог *Српског рјечника* из 1852. године, без покоје ријечи из Боке. Матавуљ наглаша да је права штета што се те чисто српске ријечи слабо одомаћују у књижевном језику, те што „Шумадинци и Војвођани радије узимају туђе речи или кују нове него што прихваћају речи с Југа“.

Као писац путописне и документарно-умјетничке прозе о Боки Которској, Матавуљ је окренут помјерању граница жанра, а мијешање различитих поступака и књижевних врста није схватио као умјетничка ограничења, већ као стваралачке предности и слободу. Матавуљева аутобиографско-мемоарска проза, као и путопис о *Боки и Бокелјима*, исписивана је послије неколико упечатљивих документарно-умјетничких књига (Вук Караџић, Вук Врчевић, Стефан Митров Љубиша, Лазар Томановић), зато његова литерарна намјера и није садржана у откривању новог и непознатог, већ у приказивању онога што је истински доживљено у сусрету са овим поднебљем, са људима и обичајима, догађајима и приликама, породичним односима, историјом, културом и језиком.

Захваљујући свему томе, Матавуљева путописно-документарна проза о Боки и Бокелјима на креативан начин васкрсава бокељску прошлост и савременост, бокељско поднебље, људе и њихов менталитет, а изнад свега ону изврсну културу и непомућено

бокељско српство, које је ову приморску покрајину увијек у прошлости издвајало изнад свих других.

Горан Максимовић

I

ОПИС БОКЕ. – ЗНАТНИЈЕ ПОВЕСНИЧКЕ НАПОМЕНЕ И СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ.

Љубиша је кићеним језиком описао Боку⁵; али због мноштва речи и изрека из бокељског наречја његов је опис, на многим местима, слабо разумљив источним Србима. Осим тога, Љубиши не беше главна намера да буде путни вођ „извањцима“ кроза свој завичај, него је, канда, хтео да својим ближим земљацима истакне природне лепоте и неке повесничке успомене бокељске. То се види по томе што се најрадије уставља на местима и појавама које га, као Бокеља, највише занимају, и што не бира лакши и природнији начин приказивања. Неће, дакле, бити излишно да се Бока опише књижевним језиком, са знатнијим потанкостима, и да се читалац проведе кроза њу како је најзгодније, тј. улазећи у њу како и море улази. Али, опет, да не узбуди овај опис сувише сухопаран, биће на више места у овом одељку зачињен речима Љубишиним.

Један рукав Јадранскога мора продро је кроз брда и вијуга се као латинско С, у дужину 29 километара, а у ширину веома неједнако, негде до 10 километара, а негде једва један.⁶

Тај се затон зове: *Бока Которска*, или просто: *Бока*.

5 Матавуљев путопис *Бока и Бокељи* објављен је 1893. године у Новом Саду у библиотеци „Књиге за народ Матице српске“ (свезак 38). Ово издање је приређено према тексту Сабраних дела Сима Матавуља, *Драме, Путописи, Разни списи*, књ. VII, Просвета, Београд, 1954, стр. 138-170. Редактори: Др Видо Латковић и Ђуза Радовић.

6 У оригиналном тексту није било тзв. масних слова, али их уводимо због лакшег навигавања кроз текст – прим. ур.

„Бока“ је реч талијанска и значи: уста, ушће, дакле тај би се затон правилно српски могао звати: Которско ушће.

Од Дубровника плови се парном лађом ка југу 4 до 5 часова докле се стигне до Боке. Лађа сврне налево. Јесени и зими, кад дува кривац ветар, те улећу бесни вали у Боку, ни најјача лађа не може ући, премда мало даље у затону море је сасвим мирно.

Лађа пролази кроз теснац неколико тренутака, пак се пред очима путниковим разлије први бокељски пристан. Како се лађа примиче, тако се промаљају међу густим зеленилом беле куће. Место је стрмо. Од мора навише мрке, дебеле зидине загрлиле су један део тих кућа. Тој некада јакој тврђави данас је „брштан покрио испукле зидове, да му скрије плаве од олова развалине“, вели Љубиша. Градић се зове **Херцег-Нови**, обичније Нови, и има са предграђем нешто више од 1000 становника. Нови се често помиње у народним песмама („Новкиња ђевојка“), а бесмртни владика Раде му припева у „Горском вијенцу“: „Нови Граде, сједиш на крају мора и валове бројиш низ пучину, како старац на камен сједећи што набраје своје бројанице...“

Град је зидао Стефан Твртко, краљ босански, седам година пре косовске погибије. У половини XV века притврди га Херцег Шћепан, (Војвода Стјепан Косача), те се по његовом имену и прозва: Херцег-Нови.

За четири века око Новог пролило се толико крви хришћанске и турске да би се њом могла исписати сва његова повест по његовим бедемима, као што се чита у лепој књизи Новљанина Тома К. Поповића: „Херцег-Нови, у славу његове петстогодишњице“. Место је лепо, здраво, готово све обрасло у питомом прорашћу. Становници су на гласу као честити људи и Срби. Новом припада неколико села и чине са градом заједничку опћину од 8000 душа.

Кад путник стоји лицем према Новом, с леве му руке продире море у малу равницу, која је опкољена брдима. То је **Суторина**. Суторина је почетак херцеговачког земљишта. У старо време то бејашу солила, а доскора беше ту турска тврђава, коју у првој херцеговачкој буни (1854) освоји Лука Вукаловић, а у потоњој (1875) устаници разорише.

Испод Новог лађа се креће ка југу, те, након неколико минута,

минувши **манастир Савину**, чувен због лепог видика, прође се један рт (језик на мору), разлива се као повелико језеро, обрубљено брдељцима и кућама.

Прешавши ту ширину, опет се уђе у теснац, који је доста налик на дунавски Казан, и у коме, при дну високих брегова, виде се, напредасе, два питома села. Тај се **теснац зове Вериге**, зато што су у старо време, свакога вечера, дебелим веригама копчали супротне обале да спрече улазак гусарским лађама. Колико је пута у томе кланцу одјекнуо убојни поклич, врисак српског робља и вика дивљих барбареза (оцињских и барских гусара)!

Изишав из теснаца, тек тада се путник има чему зачудити! Голема водена раван разлила се надалеко, те на четири краја продире областо у обале, управ у корене високих брда. То су четири пристана: рисански, морињски, ораховачки и которски.

„Сасред ове локве угледан изгледа положај, с десне брегови Столива, окићени костаном (кестењем) у осоју, проглушују птичијим ћипиркањем; а с лијеве стране херцеговачке клисуре. Са према Пераст, варош уточена у голој стијени“ – наставља Љубиша.

Путниковом оку најближи је **Пераст**, град при корену висока и гола брда, са 250 кућа и око 400 душа. Обратите пажњу на ту несразмеру између станова и становника! У старо време Пераштани бејашу на гласу јунаци и богаташи. Године 1654. одбранише се сами од турске навале. То њихово витештво задиви сав хришћански свет. Кнез Петар Зрињски отиде нарочито из Бакра у Пераст да поклони општини своју сабљу, нека им остане за вечити спомен његова поштовања. Пераштани су вазда били ватрени католици, али и свесни Срби. То тврде њихове „бугарштице“ (старинске песме) које је скупио и у свет пустио Богишић. Те песме махом величају наше старе владоце и јунаке: Душана, Лазара, Милоша, Ђурђа Смедеревца итд. А како су Пераштани одвајкада били просвећени и вешти морнари, показује тај знатни догађај што је Петар Велики њиховим људима поверио уређење руске морнарице.

Путујући ка Котору, **Рисан** није сруке, него је налево, зато свака лађа и не сврће к њему; Рисан лежи под високим брегом, на стрмени; он је трговиште једнога дела Херцеговине. Место има нешто више од 300 кућа и око 1200 становника. Ришњани понајвише тргују (са)

стоком, те сваки одраслији познаје Херцеговину као своју кућу, а на гласу су као бистри људи. Вук Караџић, у своме „Ковчежићу“ и у осталим својим делима, прославио је то чисто српско гнездо, где се у највећој чистоти сачуваше: језик, ношња и обичај. Други Вук – Врчевић, рисањски син – у томе послу допунио је старијега Вука, те одиста, нема мањег српскога места којим се користила српска књига као Рисном.

Од Рисна до Котора плови се нешто више од једнога часа, а путника прате, с леве руке, клисуре, по којима ни козама нема приступишта. На подинама тих врлети налазе се Ораховац и господско село Доброта. Велике куће и лепе градине, што се ту нанизаше дуж мора, чине чудну супротност са величанственом дивљином високих гвоздова над Добротом. **Славни талијански историчар Тесаре Канту рекао је да баш због те невероватне супротности између велике питомине и велике дивљине та ширина бокељскога затона надмашује Босфор. А сад ево нас под старим Котором.**

Дивно је рекао Љубиша: „Кад брод под Котор а сидро тежином утоне и о дно запне, боре се у путника двије жеље: хтјео би да излегне на крај, да се одмори, а онамо жали што нема још заљева, да се боље нараји“ ...

Путник се сад налази пред окомитим и такође голим црногорским бреговима, те се мора зачудити – где се људи настанише и мора помишљати на љуту невољу која старе нагна да траже такво склониште! Под ребрима сурога гвозда, на малој равници коју заплускује море, збило се нешто преко 300 кућа опасаних тврдим зидовима. Како се с временом народ множио, куће су расле, те данас већина их стрше над тврдињом. Кривудасте улице, чести тргови, врева народа у различитој ношњи (у Котору је готово увек више Црногораца него на Цетињу) чине чудан утисак на путника. Осем мањих, прилично знатних, старинских дворова, највећу пажњу привлачи Трипунова саборна богомоља – „црква Димитрија“ из народних песама, коју је Милош Обилић, кад је оно ходио да купи харач од Латина, буздованом пребацио. Саграђена је почетком XIV века, у византијском стилу. Средњи свод подупрт је стубовима коринтскога реда, а цркву красе знатне слике византијске и талијанске школе. У граду живи до 3000 становника. У тој тескоби

лети тако припече сунце да се једва може дисати, а јесени и зими пролевају се над њим облаци, којима је готово увек обавијен врх високог Ловћена. Причају да се неки Енглеz намерио у Котору, те му за четрдесет дана киша не даде никуд из њега. После двадесет година тај странац удеси негде на путу једног Которанина, те га запита: „Богати, дажди ли још у вашем граду?“

Остаје још да споменемо **Будву**, која није на видiku кад се путује право од Дубровника ка Котору. Краћи пут ка томе граду био би цестом преко Жупе, али је удобније, иако је дуже, вратити се истим путем кроз Боку, те разгледати леву њену обалу, коју мало споменусмо, где су лепа села и крајеви: Прчањ, Столиво Горње и Доње, Лепетане, Кртоле и Луштица – све је то неједнако и по висини и по обличју, а заодевено вечним зеленилом јужнога прорашћа. Изишавши из бокељскога затона, пустиш се Јадранским морем ка југу и после 3 часа, ако јужина не сузбије брод, стигнеш под полуострво, на коме је градић са 200 кућа и око 1000 становника. То је Будва.

Јужно од Будве, простро се крај на коме је деветнаест села једнога племена, једне славе, где је сваки образовани Србин у духу проживео уз Стефана Штиљановића, Кањоша Мацедоновића, попа Андравића и остале, које васкрсе златно перо Стјепана Митрова Љубише. Тих деветнаест села зову се и једним именом **Паштровићи**.

Свега је у Боци: 5 градова, 121 село са 8030 кућа од којих је 2000 пустих. Урођеника се броји на 35000, а од њих половина мушких живе изван завичаја. По вери три четвртине су православни, а по народности сви су Срби.

Симо Матавуљ

II

ЛЕТИМИЧНИ ПРЕГЛЕД БОКЕЉСКЕ ПОВЕСТИ. – ОПШИРНИЈЕ О КОТОРУ. – НАРОДНА ПРЕДАЊА. – ДОМАЋИ ПИСЦИ.

Сваки крај убаве Боке достојан би био засебна и опширна помена и описа.

Где год ногом станеш на тој класичној земљи, стао си на развалину, која често има знатну тежину у светској повесници.

Љубиша вели: „Рисан је давао некад име цијеломе залијеви, док му га не уграби Котор“. Тим је хтео казати да се Бока у старо време звала „Рисански Затон“ (Sinus Rhizonicus) а Бокељи се зваху „Ришњани“ (Rhizunitae).

Бока се први пут у повесници помиње око 229. год. пре Христа, у време ратовања краљице Теуте. Орбини прича да су тројански бегунци населили ту земљу – дакле да је на њој први пут упирио огањ исти народ који и у Риму. Други веле да је Сицилија њена мати-отаџбина, јер је Дионисије Сиракуски тиранин послао прве насебине онамо. Тит Ливије ставља Боку у варварску Илирију (Illyris barbara). Историчари још помињу да Теута, после утврђења мира са Римљанима, проживи своје последње дане у Рисну.

Стару Илирију већим делом подвргоше Римљани око 168. год. пре Христа. Тек касније повесничари помињу Котор, који зову Superbum Ascrivium. Тај је град био подаље од данашњега.

Кад с временом Римљани освојише све земље илирске, Октавијан их сједини и назва једним именом: *Далмација*.

О постању Пераста не зна се поуздано. Баловић Пераштанин тврди да тај град саградише Партени, у време рата Цезара и Помпеја. Али за Будву сви се слажу да је она била прастара феничанска насебина, и да јој је име феничко.

После смрти цара Теодосија (395. после Христа), кад се царство подели између двају његових синова, Бока припаде западној половини. Од ње се одели кад дивљи народи поплавише римску државу. Јустинијан је преоте Остроготима и сагради тврђаву близу Ascrivium-а, где је данашњи Котор (532. год. после Христа).

За стопама Гота дођоше Обри (639. год. по Хр.[исту]) те, као доцније Солин и Епидаур, разорише и Рисан.

У оно време цар Ираклије позва Србе да освоје и населе Далмацију. Кад они то учинише, поделише ту своју нову постојбину, јужну Србију, на четири жупаније: *Неретву, Захумлију, Дукљу и Травунију. Данашња Бока, с малим изузетком, припадаше Травунији.*

Котор још за неко време оста чисто грчки. Пошто та земља постаде српском, задуго времена насељеници се отимаху да не буду сасвим подвргнути Грцима. За два пуна века или се ништа знатно не догоди у Боци или нам историја то не забележи. Год 867. по Хр.[исту]) би најезда сараценска, којој се снажно одупреше јужни Срби. Тада се Ascrivium одрече засвагда римског имена и прозва се *Котором*, а *Бока Рисанска постаде Боком Которском.*

Још мало речи да проговоримо о Котору, као главном месту те покрајине. У тим кратким напоменама огледаће се углавном и цела повест Которске Боке.

За време византијског владања Котор, као и сви остали градови далматински, имао је своју самовласт и своје повластице.

Год. 1180. узе га Стеван Немања. После његове смрти Котору постаде законити господар Немањин син Вукан. Тако је и даље ишло до 1367. год., кад изумре лоза Немањића. Наши краљеви и цареви бејашу Котору законити господари, али му не окрњише унутрашњу самовласт, те је он и свој новац ковао.

После смрти нејаког Уроша признадоше Вукашина Мрњавчевића за господара, али кнез зетски Ђурађ Балшић мишљаше да има прече право на наследство Немањића, те опколи војском Котор.

Тада грађани и Вукашин замоле Млечиће за помоћ. На латинску претњу Балшић се окани освајања. Которани пак ослободе се и Вукашина, те постану сасвим независни, али их отада Млечићи не пуштаху из ока. Године 1378, августа 16, млетачки поморски војвода Виктор Пизани са силним ратним бродовљем ненадано освану под Котором и освоји га на јуриш. Град не оста дуго под Млечима, него пређе под Угре. После косовске погибије, страхујући од Турака, а слабо се уздајући у своје нове господаре, после дугога шћиняња предадоше се добровољно Млечима 1420. год. и остадоше под њином влашћу до пропасти те државе (год. 1797). Тада се Бока предаде Аустрији. После девет година освојише је Руси, а наскоро предадоше је Французима. За све време Наполеонових ратова Бока се налазила између неколико живих огњева. У тој непрекидној трзавици год. 1813. Црногорци опколе Котор; после дуге одбране Французи се не предаду њима, него енглеском заповеднику, а он, примивши град, намести у њему Црногорце. Ови су га јуначки бранили неколико месеца од Ћесароваца, али морадоше попустити сили, те Немци уђоше 19. јула 1814. год. и унесоше ћесарски стег, који се и данас на граду вије.

У тим непотпуним, испретрганим подацима прескочио сам дуго и крваво ратовање Бокеља с Турцима, јер би требало много простора да се напомену само знатнији бојеви, а, с друге стране, та је борба сасвим слична крвављењу нашега народа по свим крајевима у оно време: Турци надвладају, буду потучени, опет надјачају, опет попусте, умешају се други народи – на југу највише Млечићи, па онда Геневези, папа и Шпањолци...

Кад Бока припаде стално ћесаревој круни (на Бечком миру године 1815), пришили су је уз Дубровник – који готово у исто време, након четрнаест векова славнога, слободнога живота, Французи на веру заробише, па преручише другима, а други трећима. Дубровник и Бока постадоше два нова котара далматинска. Одонда до данас Бока је поступно и трајно сиромашила и исељавала се, о чему ћу доцније проговорити. Али је главни ударац злог удеса задеси године 1869, кад ћесарска влада стаде тражити да Бока даје војску, иако јој године 1815. писмено беше обречено да ће од тога бити проста. Бокељи се оружјем опру против те тражбе и задивише свет својим јунаштвом. Рат се заврши Кнезлачким миром, на коме се Бокељима

потврдише старе повластице... и реч им се одржа до нове згоде, до године 1881.

Колико су, од давних времена до данас, силне мене и трзавице и мешање са толиким различитим народима утицале на душевне особине јужних Срба уопште, а Бокеља напосе, о томе је тешко што год поуздана казати; свакако је тај утицај морао бити јак, а колико је преиначио народну ћуд, набоље или нагоре, о томе не може бити овде говора. Истинито је и поуздано ово: у Боци су српске успомене јаче од свих осталих; српске особине, у главном и најлепшем, истичу се јако; јуначки понос, уздање у себе, побожност без лицемерства, гостољубље, љубав према старим обичајима, неговање свога језика и песме – све је то у цвету.

Осим повесничких српских успомена, којих се пре дотакох, по целој Боци живе усмена предања, по којима се може сведочити како је снажна српска свест и сећање на заједницу и бољу прошлост целокупног нашег народа. Грбљани причају да је цар Лазар пореклом и родом из њихова племена, те да се стога и звао Грбљановић. Свети кнез Штиљановић био је одиста родом из Паштровића и сав онај крај зна о њему као да је јуче било. Спомен о боју косовском врло се често уплеће у обично „повиједање“ и без песме. У приступу помену перашке бугарштице, које је скупио Богишић из старих рукописа, али оне и данас већином трају у памћењу старе чељади. У манастиру Бањи, крај Рисна, чува се један старински епитрахил, о коме народ верује да је био св. Саве, а има једна плаштаница коју је везла нека деспоткиња. Данашњи је храм манастира Савине Велики Госпођин-дан, где се 15. августа скупља велики сајам. Близу манастира има старинска Савина црквица, где на његов дан долази мноштво заветника. Сељаци, махом по Боци, poste великом српском просветитељу осам дана иако то црква не наређује. Народ прича да се једном, ту близу манастира, св. Сава одмарао, па како ожедне, а не би воде нигде у близини, светац удари штапом уједну стену, одакле онога часа провре поток, који и данас жубори и живо отиче у море. Много и много сличних приповедања о чудесима св. Саве има по Боци. Мратин дан обичније се зове дан „св. Краља“, тј. краља дечанскога. Немањићи су долазили у Котор, те и о томе има доста успомена. Веле да се и данас чува у ризници саборне цркве ложичица којом се Душан причестио. Сваки ће

вам Которанин с поносом показати Душанов грб, међу мноштвом других, над градским вратима, с грбаљске стране. За двоје младих вереника који се јавно милују, онако мало безобзирно, обична је реч: „Иду под руку као Ђуро и Јерина“, тј. Ђурађ Смедеревац и његова Јерина. – Могао бих још напоменути мноштво различитих примера, који показују како је у успомени народа жива светла прошлост српска, али мислим да је и толико доста.

Писаних повесничких података и расправа о појединим крајевима Боке и о њој целокупној налази се подоста, особито у свим књигама „Српско-далматинског магазина“, те некада готово једине умне ризнице свега јужног Српства. Тај годишњак и у томе послу, што се тиче Боке, достојно замењује „Шематизам православне епархије Бококоторске“, у коме вредна рука данашњега владике Герасима Петрановића прибира старинске исправе, записе и остало што расветљује прошлост те земље. Заслужују помена и проучавања ови радови домородаца: „Бокељи у грчком устанку“ од др Л. Томановића“; у „Летопису Матице српске“: „Повесничке успомене о Боци Которској“ од Ј. Јелчића; „Повест Пераста“ од Баловића; „Херцег-Нови, у славу његове петстогодишњице“ од Тома К. Поповића.

Живот и обичаји Бокеља исцрпени су, може се рећи, до краја истинито и лепо, за што јамче, боље него моја реч, имена наших писаца које ћу сад споменути. Вук С. Караџић у „Ковчежићу“ изнео је, пре неких четрдесет година, живот јужних Примораца – да и данас његов опис ваља углавном. За њим дође његов имењак Врчевић, те рашири у велики обим Вукове цртежне слике. У Врчевићевој књизи „Три народне свечаности: Божић, Крсно име и Свадба“, истина заступљена је Херцеговина и Црна Гора, али претежнији део има Бока. У поменутој књизи божићни обичаји захваћају двадесет и три одељка, слава дванаест, свадба двадесет и два. Љубиша је прославио и своје име и свој завичај украсивши српску књигу уметничком обрадом типова и карактера у романтичном духу. Најпосле чувеним српским путописцима Љубомиру Ненадовићу и др-у Милану Јовановићу не измаче Бока, предмет веома благодаран за ту врсту књижевности. Овде не спомињем туђинце, који су било у ком правцу о Боци писали; само ћу казати да је тај крајичак наше отаџбине, по свој прилици, туђинству боље познат него ма који

други. Одиста је и неверно приказан, особито од Немаца и после буна године 1869. и 1881. То се не може оправдати, али се може разумети, јер је покретач томе народна мржња и политички рачун.